

המנהיגות המתווכת של הרב עזיזי דיעי בחצור, 1951-1965

שמחה גואטה־בוקובה

תקציר

ההיסטוריוגרפיה של הקמת עיירות העולים בראשית ימי המדינה מיעטה לעסוק בשאלת המנהיגות המקומית בכלל והמנהיגות הדתית המקומית בפרט בתהליך קליטת העולים. במאמרי אני מפנה זרקור לעבר דמות הרב עזיזי דיעי, מנהיג דתי בעיירת העולים חצור, שעלה ארצה מהאי ג'רבה שבתוניסיה בשנת 1950 ונמנה עם מייסדי העיירה בתקופת בנייתה כקהילה.

בהתבסס על מגוון מקורות עשיר, נבחן תפקיד הרב המנהיג בתור מתווך בין תושבי העיירה, עולים-מהגרים בעיקר מארצות האסלאם שנשלחו לפריפריה הצפונית, ובין הרשויות הקולטות בשנות ראשית המדינה.

הממצאים מצביעים על מקומה החשוב של ההנהגה הדתית, גם בתחומים שחורגים מדת, בתהליך הכולל של ההבניה החברתית והפוליטית. בתוך כך מודגש הרצון של התושבים ופעילותם בעיצוב צביון השירותים ביישוב בהתאם לזהותם הדתית. להבדיל מהזרם המרכזי של מחקרי עיירות הפיתוח, שהתרכזו בשאלת ההבניה 'מלמעלה', במחקר הזה אני מזהה מערכת חברתית-פוליטית מורכבת ומעניינת, בציר שבין הממסד למנהיג המקומי ולקהילה, ומתרכזת בהשפעתה 'מלמטה'.

מילות מפתח: חצור הגלילית, מנהיגות דתית, מפא"י, מרכז-פריפריה, עזיזי דיעי, עלייה-הגירה, הפועל המזרחי, רציפות דתית

'אני חושב שזו זכות ראשונית של האדם לייצר את זהותו'!

מבוא: הגירה, זהות, מנהיגות

שאלת קליטת העולים בשנות החמישים של המאה ה-20 נעשתה זה כבר סוגיה טעונה, ודומה כי היא לזבנה עד דק. במחקר שלפנינו אני מבקשת להאיר פרק מרכזי זה בתהליך בניין האומה הישראלית מנקודת מבט שנדמה כי הוחמצה ועשויה להעניק זווית ראייה

* ברצוני להודות לפרופ' ירון צור ולד"ר איציק דהן על הערותיהם והצעותיהם הטובות והמועילות; ולפרופ' צבי זוהר, לד"ר דוד גדג', ולד"ר רותי פויכטינגר על קריאת המאמר בשלבי הראשוניים.

1 א"ב יהושע, 'הפסיון של יהושע', הארץ, 13.3.2004.

שונה: פועלו ואישיותו של המנהיג הדתי המקומי בתהליך הבניית הקהילה וכינון זהות העולים.

שאלת קליטת העולים בשנות החמישים של המאה ה-20 מקפלת בתוכה תופעות שונות, שמשמעותן תאורטית: הגירה, שלטון, זהות (דתית, תרבותית) ומנהיגות מקומית. לפי ההסכמה המתגבשת בקרב חוקרים שונים, הגירה היא תנועה פיזית של זהויות – ולא רק של בני אדם – במרחב.² לפיכך בכל מפגש בין מהגרים לבני המקום מובנה מתח בין תרבות המקור לתרבות הקבוצה המארחת, ונחשפים בו היבטים פסיכולוגיים ובין-תרבותיים.³ מלבד זה, לרוב, הגירה מחוללת מעין שבר, קריעת הפרט מן הרשת התרבותית והחברתית המקורית שהוא חי בה, ונדרש זמן-מה עד שישתלב ברשת חלופית בארצו החדשה. בשל מאפיינים מבניים אלו אפשר לומר שאתגר מרכזי שעומד בפני כל קבוצת מהגרים, בוודאי מנהיגות הקבוצה, הוא קביעת היחס בין המסורת המיוחדת שברצונם לשמר ובין המבנה החברתי והערכי של הארץ הקולטת.

בהקשר הנדון – מדינת ישראל ושאלת קליטת העולים בשנות החמישים והשישים – חקירת היבט זה משתלבת בתנאים טעונים, שכן העולים בימים ההם, בוודאי המזרחים שבהם, נקלעו למציאות שהיה בה רוב שליט לעומת מיעוט, מרכז לעומת פריפריה.⁴ זהות המהגרים המתגבשת בתנאים כאלו עשויה להתפתח בכיוונים שונים.⁵ כך למשל החוקרת פני לואיס מציעה דגם משכנע שלפיו מהגרים בכלל וקבוצות מיעוט אתניות בפרט יגבשו את זהותם לפי היגיון מובנה, על פי ציר ברור שנע מהסתגלות קונפורמית בשלב ראשון, עבור בהתנגדות עד מצב של איזון חברתי בשלב מתקדם (בעצם השתלבות).⁶ אף שבבסיס הדגם האמור יש היגיון רב, הוא חסר מפני שבסופו של דבר זהות המהגרים תלויה בעוד גורמים, בעיקר ברקע התרבותי המוקדם שהביאה עמה קבוצת המהגרים המסוימת. וסגנון המנהיגות המקומית.

2 Aviad Moreno, 'Ethnicity in Motion: Social Networks in the Emigration of Jews from Northern Morocco to Venezuela and Israel, 1860-2010', MA Thesis, Ben-Gurion University of the Negev, Beer Sheba 2014

3 למחקרים שעסקו בהגירה בהיבטים אוניברסליים ראו: Stephan Castles and Mark J. Miller, *The Age of Migration*, Guildford Press, New York 2009

4 דבורה הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994; אבי פיקאר, **עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2013, עמ' 24.

5 John W. Berry, 'Immigration, Acculturation, and Adaptation', *Applied Psychology: An International Review*, 46, 1 (1997), pp. 5-68; Stephen Bochner, 'The Social Psychology of Cross-cultural Relation', in: Idem (ed.), *Cultures in Contact: Studies in Cross-Cultural Interaction*, Pergamon Press, Oxford 1982, pp. 5-44

6 Penny Lewis, 'Multiculturalism and Globalism in the Arts in Psychotherapy', *The Arts in Psychotherapy*, 24, 2 (1997), pp. 123-127

חוקרים שביקשו לעמוד על סגנון המנהיגות של מהגרים בתנאי הגירה בין-לאומית זיהו דפוס רווח מאוד: שיטת הפטרונאז' או הבוס המקומי.⁷ הצביון המובנה של מהגרים, בתור קבוצה חלשה פוליטית וכלכלית, שעוד לא התאקלמה במרחב הקולט, יוצר מצב שמזמין חסות. לפי שיטה זו, יזמים פוליטיים מקבוצת הרוב, הוותיקים, ייטו להציע עסקת חליפין: תמיכה פוליטית תמורת הטבות בתחום התעסוקה והדיוור. חוליית המפתח שבכוחה להבטיח את קיום העסקה תלויה במנהיג המקומי, שצמח מקהילת המהגרים ולכן צפוי להבטיח את קיום העסקה. הוא יוכל לתווך ביעילות אם ישתתף בהקצאת המשאבים, בעיקר בדיוור ובתעסוקה; וכך יבטיח את המדרג הפוליטי, דהיינו את המבנה מרכז-פריפריה.

שיטת הבוס המקומי שלטה בכיפה גם בישראל משנות החמישים עד שלהי שנות השבעים.⁸ התנאים שרווחו בזמנו, דהיינו הצביון הריכוזי השליט והפרוטקציוניזם של שלטון מפא"י, ומנגד – חולשת העולים מארצות המזרח, היו תנאי מצוין להתבססות שיטה זו. להלכה שיטת הבוס המקומי אמורה להבטיח תלות, ואולם ערובת השעתוק של המבנה הפוליטי תלויה לא רק במבנה הכוח; היא כרוכה בהיבטים אחרים, כגון המשאבים התרבותיים של המהגרים. למשל, מהגרים מקהילות דתיות עשויים להתמודד היטב עם קשיי ההגירה – בלבול, מבוכה, אבדן דרך – הודות לאמונתם, שעשויה להעניק למצב החדש משמעות רחבה. מנגד, בחברה הקולטת של ישראל התקיים רוב חילוני שיכול להכשיל את השילוב. עם מצב זה התמודדו עולי שנות החמישים: לצד הפערים האתניים, המעמדיים, הפער בין דתיים לחילונים נכח כמעט בכל צומת היסטורי בימים ההם. יש לכך שורשים ברורים: היסטורית לפחות, הציונות החילונית שללה את הסגנון המסורתי וחששה שמא תאיים קליטת רבבות העולים הדתיים מארצות האסלאם על צביונה הדמוגרפי תרבותי-אירופי-מודרני של מדינת ישראל.⁹

חוליית מפתח בהבניה החברתית, שלא עברה את מכ"ם החוקרים הישראלים,¹⁰ היא המנהיגות הדתית המקומית. ניקולס הופקינס מייחס חשיבות רבה למנהיגות דתית בחברות מסורתיות, שכן היא הגורם המוסמך לפרשנות הטקסטים המקובלים – כתבי הקודש.¹¹ יתר על כן, מנהיג מקומי, ככלל, לא יוכל לקבל את המשאב החשוב ביותר – הכשר ותוקף ציבורי – אם איננו מתכתב עם המסורת הדתית או מעגן את הכרעותיו במטען הדתי

Mark Gottdiener and Ray Hutchison, *The New Urban Sociology* (2nd edition), 7
McGraw-Hill, New York 2006

8 שלמה חסון, **מחאת הדור השני**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1986.

9 על יחסי הממסד הקולט כלפי המסורתיות ראו: אליעזר דון-יחיא, **משבר ותמורה במדינה החדשה: חינוך, דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008.

10 בנושא זה ראו: צבי זוהר, 'המשכיות והתחדשות: הרב משה מימון בין גאבס ו"עיר יזרעאל-עפולה"', בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2021, עמ' 301-326.

11 Nicholas Hopkins, 'Religion and Social Capital: Identity Matters', *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 21, 6 (2011), pp. 528-540

התרבותי המשותף לקהילה ולמהגרים. באמצעות פרשנות, או התכתבות עם המסורת הדתית, המנהיג הדתי יכול לגייס תמיכה וסעד לציבור, ואלה יתורגמו לימים לעצמה חברתית ופוליטית, הן עבורו והן עבור הציבור. לפי הגיון זה, הדת היא משאב פוליטי, שכן היא מאפשרת למהגרים להתמודד עם תנאי המקום המשתנים והמתגרים.

בשל מכלול העקרונות התאורטיים, אני מבקשת במחקר זה לבחון את מקומו ואת דמותו של מנהיג דתי מקומי ביישוב עולים בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20 ולהראות את תרומתו להתמודדות קהילתו עם אתגרי ההגירה. לצורך זה אשתמש בשיטת חקר מקרה.

המקרה הנחקר הוא פועלו של הרב דיעי בשנים הקשות והמעצבות של עיירת העולים חצור¹² – בתור מנהיג מתווך בין קהילת העולים המתגבשת ובין הממסד – המקומי, המפלגתי והלאומי – על רקע תנאים חומריים ופוליטיים קשים. אתמקד בעיקר ביחסי הגומלין במשולש שבין המנהיג לקהילה ולשלטון על זרועותיו הממסדיות.

אתבסס על מקורות ראשוניים שנמצאו בארכיון המדינה, בארכיון מפלגת העבודה, בארכיון מכון לבון ובארכיון חצור הגלילית. המסמכים, ובהם אוסף גדול של התכתבות בן הרב דיעי לגופים ממסדיים ומכתבים שכתבו תושבי חצור ונחשפים כאן לראשונה, מספרים את הסיפור ההיסטורי מנקודת המבט של העולים עם הגעתם לחצור. כן ישמשו אותי כתבות מעיתונים כמו דבר, הבקר, הצפה וידיעות אחרונות. מלבד זה, שימשו אותי גם ראיונות עם דמויות שהכירו את הרב דיעי, ובהן ילדיו, שכניו ואישים מהנהגה הפוליטית המקומית. מהימנותו של הזיכרון האישי כבסיס למחקר היסטורי מוטלת בספק בשל הטיות בעת מסירת העדות, אולם דווקא במחקר העוסק בקבוצות בעלות נוכחות מוגבלת בכתיבה ההיסטורית עד ימינו, ראיונות כאלה יכולים לשמש מסד תומך לפרשנות על אודות ההתנהלות – של המנהיג ושל המונהגים, כמובן אגב הצלבתן עם מקורות ראשוניים לצורך תיקוף. מכלול מקורות אלה נועד לסייע למה שביטא ירון צור כצורך 'למלא את השוקת הריקה של ההיסטוריוגרפיה המקומית-מזרחית'¹³.

עד שלהי המאה ה-20 עסקו חוקרים רבים ביחסי קולטים-נקלטים מנקודת המבט של הקולטים וביחסם המתנשא כלפי העולים,¹⁴ אגב התבססות על חיצוי דיכוטומי: אשכנזים-מזרחים, ותיקים-עולים, מרכז-פריפריה. בשנים האחרונות חוקרים לא מעטים בוחנים את התהליך מנקודת המבט של הנקלטים. במאמר זה אני מבקשת להצטרף למגמה זו בהיסטוריוגרפיה הישראלית, הרואה בעולים סובייקטים שמשפיעים על זהותם ומעצבים אותה, ולא דמויות פסיביות.¹⁵ אתמקד בעיקר ביחסי הגומלין של הרב עם קהילתו ואציג

12 שם העיירה חצור שונה בנובמבר 1968 לחצור הגלילית, על פי צו משרד הפנים.

13 ירון צור, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', פעמים, 94 (2003), עמ' 94-95.

14 ברוך קימרלינג, 'מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה: 1948-1951, סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (1999), עמ' 167-208.

15 Amir Goldstein, 'On Collective Assertiveness and Activism during the Immigration Process: A Case Study of Yemenite Immigrants who Founded Kiryat Shmona

את תגובת תושבי העיירה – שהממד הדתי היה מכריע בהווייתה – למציאות שחוו. מדובר בנרטיבים מסורתיים מקומיים שלא זכו לביטוי מספק במחקר האקדמי בישראל. כך יהיה אפשר ללמוד על תהליכים חברתיים רחבים יותר, שהשפעתם ניכרת עד היום, ובכך לתרום למחקר העוסק ביחסי מרכז-פריפריה.

צמיחת מנהיגותו של הרב דיעי: סקירה ביוגרפית

הרב דיעי נולד בג'רבה שבדרום תוניסיה ב-1911. בהיותו בן 22 הסמיך אותו לרבנות הרב מרדכי סגרון, תלמידו של הרב כלפון משה הכהן, מהדמויות הרבניות המשפיעות ביותר בדרום תוניסיה. חשוב לציין שהרב כלפון, כדמות הראה לרב דיעי, היה מנהיג קהילתי-ציוני מבחינה מעשית – מודרניסטי, ובה בעת איש תורה.¹⁶ כשנה מאוחר יותר התחתן עם אסתר, ובמשך השנים נולדו להם 12 ילדים, שבעה מהם בארץ. עוד לפני עליית הרב דיעי ארצה הוא שימש רב קהילת חאג'ב אל עיון בדרום תוניסיה. הרב דיעי ומשפחתו היו מן הראשונים שעזבו את חאג'ב אל עיון, וב-1949 החלו את מסעם ארצה ממניע דתי.¹⁷ הרב חווה עם העולים את חבלי העלייה והקליטה: מג'רבה לתוניס עיר הבירה, ומשם למחנה עולים במרסיי. ב-1950 הביאה אותו – עם משפחות אחרות – אניית המעפילים נגבה למחנה העולים שער העלייה, ושם הופנה למעברת פרדס חנה. מיד עם הגעת הרב דיעי לישראל הוא נדרש למלא שאלון אישי ממשד הדתות, ובו פרטים על ההסמכה לרבנות בג'רבה, שמות הרבנים החתומים על ההסמכה, הישיבות שלמד בהן והקהילות שהוא שימש; הפרטים אפשרו למעשה את רציפות העסקתו כרב מקומי גם בארץ. בתחילה הציע לרב דיעי הרב הראשי הספרדי בן-ציון מאיר חי עוזיאל לשמש רבה של באר שבע, אך הרב דיעי התעקש להצטרף למשפחות העולים שהכיר בהפלגה ונשלחו למעברת ראש פינה. הדבר מעיד על האחריות הרבה שפיתח הרב כלפי העולים שזה עתה היגרו. אף שעוד לא התבססה באר שבע של ראשית שנות החמישים כבירת הנגב, אפשר לומר שבבחירה של הרב דיעי להעדיף את מעברת ראש פינה, המרוחקת והמנותקת, הוא שילם במודע מחיר התפתחות אישי. עליית הרב דיעי לארץ עם היוודע לו דבר הקמת המדינה איננה בגדר הגירה שמבטאת קיטוע ומשבר אלא היא עלייה שמבטאת, מנקודת

1949-1953', *Middle Eastern Studies*, 55, 4 (2019), pp. 590-604; Orit Rozin, *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016; אסתר מאיר-גליצנשטיין, *בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009.

16 צבי זוהר, 'אשרור דתי של הציונות כתנועה לאומית חילונית: פרק במשנת הרב כלפון משה הכהן', *ישראל*, 2 (2002), עמ' 107-127.

17 אסתר בוטבול, 'תולדות קהילת חאג'ב אל עיון', עבודה סמינריונית, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 1988; עירית אברמסקי-בליי, *פנקס הקהילות לוב-תוניסיה*, יד ושם, ירושלים תשנ"ז, עמ' 351-357.

מבטו, הגשמת משאת נפש ומימוש של חיים יהודיים.¹⁸ גם בכל הנוגע לצד המוסדי אפשר לומר כי למרות הקיטוע בפועל של המסגרות החברתיות והתרבותיות של העולים מארצות האסלאם, בהנהגה הדתית היה אפשר למצוא לא אחת מגמות של רציפות והמשכיות, שלא היו לא נטולות משברים ולא נטולות הזדמנויות תלויות המשברים, למעבר של רבנים מהשורה השנייה של ההנהגה הרבנית אל השורה הראשונה בכוח ההתחברות לכתובות פוליטיות מתאימות לאותה עת.¹⁹

הרב דיעי היה חלק מרשת רבנים ששימשו מנהיגי קהילה בג'רבה, ועם הגעתם ארצה המשיכו את תפקידם בתור מנהיגים דתיים מקומיים בקרב אוכלוסיית העולים שהיגרה אִתם. הם עוצבו בחוץ-לארץ, ובארץ הסתגלו למציאות חדשה; מקצתם היטב, ואחרים – טוב פחות. הפועל המזרחי, בתור מפלגה פוליטית דתית, ידעה לזהות את הכוח הפוליטי הטמון במנהיגים האלה וניתבה אותם לאותו תפקיד ששימשו קודם לעלייתם ארצה. בין הרבנים האלה למפלגה הדתית-ציונית נוצר קשר על בסיס הזיקה המשותפת לתרבות הקודש ועל יסוד ידיעת השפה העברית. הללו היו מצוידיים בהון תרבותי תורני שהיה חריג בקרב העולים, וזה שימש להם עוגן ומקור הכשר כמנהיגים דתיים מקומיים. בזכות השליטה בשפה הלאומית והסמכתם כרבנים עוד בג'רבה הם היו מתווכים וחוליה מקשרת בין הממסד הציוני הדתי לעולים מארצות האסלאם. רבנים אלה ביקשו להמשיך את הזהות הדתית שהגיעו אִתה ארצה.²⁰

עם הרבנים יוצאי תוניסיה שהמשיכו את תפקידם כמנהיגים דתיים מקומיים גם בארץ אפשר למנות את הרב רחמים חיתה הכהן, ראש אבות בתי הדין של ג'רבה ומחשובי רבניה במאה ה-20, שעם עלייתו ארצה ב-1954 נשלח לשמש רב המושב ברכיה, שאוכלס בידי עולי ג'רבה; הרב מרדכי סגרון, רב העיר מדנין (1926-1942) והעיר תיטאווין (-1956) (1943) ועורך הירחון הראשון שיצא לאור בג'רבה, נשלח עם עלייתו ארצה ב-1956 לשמש רב מקומי במושב זימרת בנגב; הרב חיים חורי, רב העיר גאבס ואחד הבולטים ברבני יהדות תוניסיה במאה ה-20, עלה ארצה ב-1954 והתגורר בבאר שבע; הרב רפאל כאדיר סבן, חבר בית דין ועורך ירחון שכתבו בו גדולי חכמי תוניסיה, נשלח לנתיבות עם עלייתו ארצה ב-1957, ושם שימש רב מקומי, ולימים היה חבר פעיל במועצת הרבנות הראשית; הרב חומני עלוש, רב העיר מדנין (1926-1950) נשלח עם עלייתו ארצה ב-1950, לשמש רב הקהילה האלג'יראית-תוניסאית בצפת. הקהילה שמעה על עלייתו של הרב לארץ וארגנה משלחת מטעמה, וזו דרשה את הנהגתו הדתית בצפת כהמשך רציף להנהגתו

18 נסים ליאון, 'המסורתיות המזרחית כהד לקיום היהודי בעולם האסלם', אקדמות, כג (תשס"ט), עמ' 146-129.

19 משה שוקד ושלמה דשן, דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1999, עמ' 94-97.

20 להרחבה ראו: ירון צור, 'הקריירה הקצרה של פרופסור כהן: מ"מגזר" קולוניאלי ל"מעמד" בישראל הצעירה, 1948-1949', בתוך: זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים, 2013, עמ' 383-416.

לפני העלייה לארץ.²¹ הרבנים הללו היו בעלי מעמד ושיעור קומה בדרום תוניסיה ונשלחו למקומות פריפריאליים רחוקים מההשפעה של המרכז הדתי הפוליטי בארץ. ייתכן שמבחינת הפועל המזרחי, שחלשה על קליטת העולים מתוניסיה, היה נכון שרבנים אלה ימשיכו ללוות את האוכלוסייה שאָתה הגיעו, כך יעלה פוטנציאל מאגר הקולות הפוליטיים מתוך הנחה שרבנים אלה הם מקור השפעה חזק על העולים. דמויות רבניות אלה לא התלוננו על שנשלחו לאזורים חסרי השפעה שאולי מנעו מהם התקדמות במעלות הפוליטיקה, המעמדות והחברה. מבחינתם, ההגעה לארץ הייתה הגשמת שאיפותיהם; כך למשל התבטא הרב מרדכי סגרון: 'מאחר וזכיתי לעלות לארץ ישראל – זה העיקר'.²² כמו הרב דיעי, שהרב הראשי הספרדי הרב עוזיאל ביקש ממנו לשמש רב מקומי במעברת ראש פינה ולימים בחצור, גם הרב עלוש חומני – שהיה רבו של הרב דיעי בג'רבה – קיבל מיד עם הגעתו ארצה מכתב בקשה מהרב עוזיאל לשמש רבה הראשי של העיר אשקלון. גם במקרה זה העדיף הרב חומני לשמש רב קהילת העולים התוניסאים בצפת מתוך מחויבות לעולים שהכיר עוד בתוניסיה. במקרה של הרב חומני, הסתמכה פניית הרב עוזיאל על היכרות שקדמה לעליית הרב חומני לארץ, שכן הרב עוזיאל נהג להתכתב עם הרב חומני בנושאי הלכה.²³ כמו הרב כלפון משה הכהן, שהיו לו קשרים עם מנהיגי הציונות עוד לפני הקמת המדינה,²⁴ גם במקרה של הרב עלוש חומני התקיימה המשכיות בקשר עם ארגונים פוליטיים דתיים עוד לפני עלייתם ארצה.

עם פינוי תושבי המעברה לחצור ב־1953 היה הרב חלק מהגרעין המייסד של חצור ושימש רב מקומי ואזורי, בהמשך לתפקידו זה במעברת ראש פינה. הוא היה ממקימי הוועד המקומי הראשון שקידם הקמת רשות מקומית עצמאית, שימש בו נציג הפועל המזרחי והיה בעל כוח פוליטי בהיותו לשון מאזניים בין חברי מפא"י לחברי אחדות העבודה. עם היות חצור מועצה מקומית ב־1956 שימש חבר מועצה מטעם המפד"ל עד 1965, ובמשך השנים היה שותף לקואליציה בראשות מפא"י. נוסף על כך, היה ממייסדי המועצה הדתית ב־1962 ועמד בראשה עד 1991, שאז פוצלו תפקידי הרבנות והמועצה הדתית. הוא המשיך לשמש רב היישוב עד 1996. הרב דיעי שימש רבה של העיירה במשך 45 שנים, בד בבד עם כהונתם של שישה ראשי מועצה.

חצור הוקמה כחלק מן התכנית לבניית הערים החדשות, שמטרתה הייתה הוספת מרכזים עירוניים לצורכי קליטת עלייה ופיזור האוכלוסייה, בעיקר בפריפריה הצפונית ובזו הדרומית. ראשוני המתישבים השתכנו בשיכונני חצור א, ב, ג. מרבית האוכלוסייה הייתה

21 רפאל כהן, רבי מניני – תולדותיו, היו ופועלו של מוה"ר ר' מניני בנימין ביתן זצ"ל, הוצאה מקומית, צפת 1986, עמ' 79.

22 החכם היומי – תרבות יהודית חכמה, <http://www.hyomi.org.il/page.asp?id=25> (אוחר ב־26.4.2020).

23 כהן, רבי מניני, עמ' 86.

24 ראובן מאמו, 'תהליכי הוראה למידה במשנתו החינוכית של הרב משה חלפון הכהן זצ"ל', שמעתי, 174 (2008), עמ' 115.

משפחות יוצאות ארצות האסלאם, בעיקר מצפון אפריקה. ב־1953 היו בחצור 1,000 נפש, והחלוקה הפנים־עדתית הייתה: 720 מצפון אפריקה, 170 מפרס, והשאר מהודו, ממצרים, מרומניה, מעיראק ומסוריה.²⁵ הרב דיעי התמקם בחצור א סביב בית הכנסת שבט אחים, שהוקם בסמיכות לבית הרב. הייתה בכך המשכיות למקום המרכזי הפיזי של הרב בהנהגת היישוב בחצור, שכן גם בחאג'ב אל עיון שבדרום תוניסיה התגורר הרב סמוך לבית הכנסת ששימש את הקהילה היהודית.²⁶ רציפות זו, שהחלה בג'רבה, באה לידי ביטוי גם בספר שכתב הרב דיעי – **דעה והשכל**,²⁷ המרכז דברי הגות ומחשבה. הרב החל את כתיבתו עוד בתוניסיה, אולם כל חידושיו ההלכתיים נעלמו במלחמת העולם השנייה, שאז נאלץ לברוח מהגרמנים. בזמן הכיבוש הגרמני של תוניסיה ב־1942 נחשד הרב בשל הנתינות הבריטית שהוענקה לו ונאלץ להסתתר עם משפחתו באזורים ההרריים המרוחקים. כאשר חזר לביתו התברר שכל כתביו נעלמו. הרב השלים את כתיבת הספר בראשית שנות התשעים של המאה ה־20, שאז שימש רבה של חצור.²⁸ דשן ושוקד טוענים כי לפרסום חידושי תורה יוחס ערך דתי עמוק בקרב יוצאי תוניסיה. יהודי ג'רבה פיתחו הלכה למעשה את העמדה הקבלית בנוגע להוצאת ספרים לאור: 'כל שנתחדש לו דבר ולא כתבו הרי זה ח"ו כגזל לקב"ה'.²⁹ בין הממליצים על הספר נזכרות דמויות מרכזיות בעולם הדתי הפוליטי כמו הרב עובדיה יוסף, הרב מרדכי אליהו, הרב אליהו בקשי־דורון וחברו האישי הרב רפאל כדיר צבאן – רב העיר נתיבות, והדבר יכול להעיד על מערכת יחסים קרובה של הרב עם דמויות מרכזיות בעולם הרבני הספרדי בארץ.

זהותם הדתית־מסורתית של העולים הייתה זרה מאוד לאוכלוסייה במרחב הגיאוגרפי הסמוך: רוב אנשי היישוב הוותיק בגליל העליון היו אשכנזים שאכלסו את המושבות שהוקמו לפני הקמת המדינה אשר בסביבתן חלו תהליכי חילון ומודרניזציה עוד בראשית המאה ה־20 ואת הקיבוצים שהמרד בדת ובמסורת היה אתוס מרכזי בהווייתם. העולים נתקלו במציאות חילונית גם במפגש עם הממסד הממשלתי וההסתדרותי.

פער וניכור היו מנת חלקם של העולים גם ביחסיהם עם חוגי הצינונות הדתית, ובייחוד עם המפלגות המזרחי והפועל המזרחי. זהו מרכיב מפתח, שכן מפלגות אלו חלקו ערכים עניינים משותפים עם העולים. יתר על כן, לדברי ישי ארנון,³⁰ הנרטיב שביססו תנועות אלו מול העולים (בשיח פנימי) הציג את מפא"י כתנועה חילונית, ששואפת לחלץ את המדינה;

25 אוכלוסיית חצור, מארס 1953, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (להלן: אה"ע), IV-208-10703.

26 בוטבול, 'תולדות קהילת חאג'ב אל עיון'.

27 עזיזי דיעי, **דעה והשכל – דברי הגות ומחשבה מערכות ודרשות**, אגודת שערי דיעה, חצור הגלילית תשנ"ב.

28 הרב מרדכי דיעי, בנו של הרב עזיזי דיעי וממשיכו בתפקיד רבה של חצור הגלילית, סייע לו בסיום כתיבת הספר. הרב דיעי נפטר ב"ג בסיון תשפ"א.

29 מצוטט בתוך: שוקד ודשן, **דור התמורה**, עמ' 126.

30 ישי ארנון, **צינונות דתית בארץ מבוא השמש: מ'אהבת ציון' בצפון אפריקה לאתוס של 'תורה ועבודה' בישראל (1943-1956)**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2016, עמ' 320-321.

ואת עצמן הציגו כמי שמבקשות לקומם את הזהות הדתית של העולים. תנועת המזרחי הגבירה את התעניינותה בעולים משתי סיבות מרכזיות: האחת, לשמור על צביונם ועל זהותם הצינונית הדתית בשעת הגירתם והתיישבותם בארץ; והאחרת, להיבנות מעולים אלה ולשפר את משקלה האלקטורלי בעזרתם. בד בבד, שלמה דשן מצייין³¹ כי המפגש בארץ הבליט את הפערים התרבותיים בין אנשי הישוב הוותיק, שביטאו השקפת עולם דתית-צינונית מודרנית, ובין העולים המזרחים, שביטאו אורח חיים דתי בסגנון מסורתי, שהיה שונה מהצביון האשכנזי הנוכח בארץ. כמו מפא"י, מפלגות הצינונות הדתית נהגו בעולים במניפולטיביות וראו בהם מאגר בוחרים פוטנציאלי.³²

חולשת העיירה חצור או נבעה גם מהתפתחותה כיישוב נפרד, ללא אפטרופוס בשנים 1956-1953. שלא כתכניות אגף התכנון ומשרד הפנים, שביקשו לשלבה עם המועצה המקומית ראש פינה, שפעם אחר פעם סירבה לאיחוד זה. לצד זה, אנשי המועצה האזורית גליל עליון טענו כי הם מעורבים מאוד בענייני קריית שמונה ואין להם אפשרות לדאוג גם לענייני חצור, בעיקר בשל מחסור במקורות תעסוקה, שאותם תבעו לטובת קריית שמונה. בנסיבות אלה התנהלה חצור בסטטוס של ועד מקומי – ללא סמכויות וללא מועצה מלווה, ובפועל ללא יכולת ממשית לפעול לפיתוח המקום; שלא כמו רוב עיירות הפיתוח האחרות, שלפחות בשלבים הראשונים לקיומן לוו במועצה אזורית, שתיווכה בין מוסדות המדינה לצורכי העולים. 'חצור הייתה עיר ללא פרוטקציה וללא מזל',³³ אמר איש אגף התכנון אליעזר ברוצקוס, בהתייחסו להיעדר דמות שתוכל לקדם את האינטרסים הכלכליים, הארגוניים והחברתיים של העיירה.

מכל הסיבות שצינתי החלה להתפתח בחצור קהילה מוחלשת ללא הנהגה יעילה, עם קושי בהקמת יישוב מתפקד. מפא"י, המפלגה העיקרית ששלטה במוסדות הקולטים, מינתה נציגים מטעמה לניהול המקום. משרד הפנים האריך את מינויו של ישראל ימיני, ששימש מנהל מעברת ראש פינה, למזכיר הוועד המקומי בחצור, אף שהרקע האישי שלו לא הלם למאפייני התושבים. נוסף על כך, מועצת הפועלים מינתה את צבי כהן ליושב ראש המועצה, וזו ייצגה בעיקר את ההסתדרות ואת מפלגת מפא"י, שערכיה היו זרים לעולים. בין ימיני לכהן – שניהם חילונים – התגלעו מחלוקות ומאבקים על מוקדי כוח ושליטה בעולים. הנציגים היו אמורים להיות בקשר עם האוכלוסייה ולסייע לה, אולם הם לא הבינו את הקודים החברתיים-תרבותיים והדתיים של העולים. תושבי חצור הלינו על כך במשרד הפנים: 'גם מבחינה מוסרית לא יתכן להיות נגד רצון כל הקהל שכמעט כולו דתי'.³⁴ סכסוך

31 Shlomo Deshen, 'Israeli Judaism: Introduction to the Major Patterns', *International Journal of Middle East Studies*, 9, 2 (1978), pp. 141-169

32 דוד בורבק, 'יחסה של תנועת "בני עקיבא" למזרחים ולמסורת המזרחית כביטוי לאימוץ שיח המודרנה והחילון בצינונות הדתית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון-בנגב, באר שבע 2016, עמ' 41.

33 אביטל שכטר, 'מתכננים, פוליטיקאים, בירוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון פסי בשנות המדינה הראשונות', עבודת מוסמך, הטכניון, חיפה 1990, עמ' 146.

34 תושבי חצור אל משרד הפנים, 22.3.1953, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-6309/10.

פנימי זה הוביל למשבר אמון קשה בממסד ובנציגיו. אנשי חצור, בייאושם, הרחיקו ופנו לנשיא המדינה יצחק בן-צבי. במכתבם מ-1954 נחשף עומק המשבר:

בכאב לב ובדאבון נפש כותבים לך עוד הפעם בעניין מזכיר מועצת הפועלים שהוא הורס את הישוב ואת אנשינו יחד. וצדקו אלה שאמרו אף אם תשלחו אלף מכתבים לא יענו לכם ולא מחשיבים אתכם לבני אדם הספרדים שאין להם חלק בארץ ישראל. [...] ולכן נשיאינו הדגול, מתאפק ומחריש על כל העוול הזה? למי עלינו לפנות עוד הוד מעלתו? חס על הקיקיון ולא חס על היישוב? אם אדונינו ונשיאינו לא רצה לעזור לנו מי יעזור לנו? האם אפשר ויתכן לפנות לאו"ם או לאמריקה או לאיזה מדינה אחרת או לפרסם את צערנו לתפוצות העולם כל מה שקרה לנו והעוול השורר עלינו במדינתנו הצעירה! הגידה נא לנו נשיאינו הדגול האם מותר לעשות מעשה זה? לא ואלף פעם לא!³⁵

המכתב מעיד על הבנה של יחסי הכוחות וצירי המתח בין אשכנזים לספרדים, בין ותיקים לעולים ובין מרכז לפריפריה. הכותבים – שפעלו בתוך המבנים החברתיים הקיימים – ציינו לפני נשיא המדינה, כשנתיים לאחר הגעתם למקום, את חוסר האונים, את ההרגשה שנגרם להם עוול ואת חוסר האמון בממסד. הם הלינו בעיקר על היעדר מנגנון תיווך יעיל בין המדינה ובנינם ועל התלות בגורמים האמורים לסייע להם אך גורמים להם נזק. לשכת הנשיא העבירה את מכתב התלונה אל המרכז החקלאי, וזה פנה למועצת הפועלים. המועצה טענה להגנתה שאנשיה 'משקיעים בתיקון העוול שנעשה ליישוב מיומו הראשון',³⁶ ואף האשימה את כותבי המכתב בהסתה ממניעים אישיים שנובעים מרגשות קיפוח לא מוצדקים. היא תיארה את התושבים שחתמו על העצומה כ'אנשים פרימיטיביים המוכנים לחתום על כל דבר מבלי לבדוק על מה הם חותמים',³⁷ וסיכמה כי אין דופי ביושב ראש מועצת הפועלים המקומי שמסור לתפקידו ומביא ברכה לתושבי המקום. על רקע הקשיים, המצוקות והריק במנהיגות החלה לצמוח מנהיגותו של הרב דיעי. בד בבד עם התנהלות הגופים הפוליטיים שמינה משרד הפנים (מזכיר הוועד המקומי) וההסתדרות (מועצת פועלים), הרבה הרב דיעי להתכתב עם משרד הדתות, ובתכתובת הענפה הוא תיאר ודרש, מתוקף תפקידו, את צורכיהם הדתיים של תושבי המקום. הרב הסתגל למציאות החדשה בארץ וידע להשתלב במפלגה הדתית הפועל המזרחי. עם הזמן ראו בו התושבים דמות מתווכת בין צורכי המקום לגופי הממסד. הרב מיילא את החלל שנוצר, ולפי כישורי המנהיגות והתקשורת שלו שימש פה למקומיים בתקופה שלא הייתה בחצור הנהגה רשמית. הרב התנהל בתחילת דרכו מול משרד הדתות, ולימים –

35 תושבי חצור אל נשיא המדינה, 24.10.1954, אה"ע, IV-235-5-933.

36 מועצת פועלי ראש פינה והסביבה אל המרכז החקלאי המחלקה למושבות תל אביב, 26.10.1954, א"מ, נ-17/19.

37 שם.

הרב דיעי בטקס התקנת מזוזה, אמצע שנות השישים
באדיבות יצחק קבילו, חצור הגלילית

כחלק מניסיון לפתור את מצוקת העולים – התרחבה רשת הגופים הממסדיים שאִתם היה בקשר, כמו משרד הפנים, משרד העבודה והרבנות הראשית; וכשנואס אף פנה לנשיא המדינה.

הרב דיעי ושירותי הדת בחצור

העולים שהגיעו ארצה ביקשו להמשיך לקיים את הנהלים הדתיים שהיו נוהגים בקהילות המוצא שלהם, כמו הקמת בתי כנסת, קביעת עיתים לתורה, עירובין, לימוד נערים שנכנסים לעול המצוות, מינוי שוחט ובודק (שו"ב) לצורך כשרות, הקמת בית עלמין וסוגיה מרכזית במיוחד – הקמת מקווה טהרה. לשם כך הם נזקקו למשרד הדתות; זה נוהל בידי נציג מפלגת הפועל המזרחי שהעסיק את הרב דיעי כרב מקומי ואזורי, ותפקידו היה לקדם את ענייני הדת בחצור.

משרד הדתות ארגן מפגשים לרבנים האזוריים, והרב דיעי הקפיד להגיע אליהם. הוא ניצל את המפגשים להתחכך עם אישי מפתח ולהעלות את צורכי הדת של תושבי חצור לסדר יומם של קובעי מדיניות בדרגים הגבוהים. כך למשל בעקבות השתתפות בכינוס שהתקיים בצמח כתב הרב: 'אני מברך את הכנס הטהור שזכינו להשתתף בו [...] ואין מילה בלשוני להביע תודתי החמה והעמוקה על השתדלותו ועל התמסרות נפשו בעבודתו הקדושה'.³⁸ כינוס אחר התקיים במחנה העולים בת גלים. הכינוס יחד לענייני חברות קדישא ובתי העלמין ביישובי עולים, והרב הרבה לדבר בדבר נחיצות הקמת בית עלמין בחצור, שלמרות ההבטחות עוד לא הוקם, ו'המתים נאלצים להיקבר במקומות מרוחקים כמו טבריה ויש בכך ביזוי המת'.³⁹ בהיעדר בית עלמין קברו תושבי חצור את מתייהם בראש פינה הסמוכה, ואף שם נערמו קשיים, שכן בשלב מסוים הודיעה מועצת ראש פינה כי לא תאפשר להמשיך לקבור את מתי חצור,⁴⁰ ותושבי חצור נאלצו להרחיק עד טבריה.

נציגי משרד הדתות קיימו בחצור הרצאות בענייני אקטואליה ודת, והרב דיעי עודד את הוועד ואת התושבים להגיע להרצאות, ובכך להשתלב בהוויה הישראלית הדתית; ייתכן שהיה בכך ביטוי להכרת תודה לנציגי הממסד. אחת ההרצאות עסקה בנושא 'עמדת השרים הדתיים בממשלה ומלחמתם בעד היהדות – ומה החוב של העולים?' והדבר יכול לרמז על התמורה שציפתה המפלגה הדתית לקבל מציבור העולים.

38 הרב דיעי אל משרד הדתות, 4.5.1954, א"מ, גל-6309/10.

39 כינוס בת גלים, 13.6.1955, שם.

40 הרב דיעי למשרד הדתות, 5.2.1956, שם.

פועלו של המנהיג הדתי בקימום שירותי הדת: הקמת המקווה בחצור

נושאי הדת שהעסיקו את הרב די'עי כרב היישוב היו מגוונים מאוד, אולם המאבק להקמת המקווה בחצור הוא הדוגמה הטובה ביותר לפערים בין הממסד לעולים, והוא משקף את האתגר שניצב בפני המנהיג הדתי המקומי בבואו לתווך בין התושבים למוסדות. ההצלחה בבניית החיים הדתיים ביישוב מרוחק הייתה לא רק תולדה של השירותים שנתנה המדינה אלא גם תוצאה של פעילות עיקשת מצד תושבי העיירה. בשלבי האכלוס הראשונים של חצור לא הוקם במקום מקווה טהרה. בשנים הראשונות נבנו שם מוסדות ציבור שונים, אך מקווה – צורך מרכזי בחיי הקהילה – לא נמנה עמם, ובמשך קרוב לארבע שנים, מהגעת ראשונה המתישבים לחצור בראשית 1953 עד השלמת בניית המקווה באוקטובר 1956, נאבקו המתישבים – בהנהגת הרב די'עי – למען הקמתו, בעיקר עם משרד הדתות, שאיישו אותו אנשי המזרחי, ועם אגף השיכון במשרד העבודה, שאיישו אותו אנשי מפא"י.

הטבילה במקווה היא פרקטיקה מרכזית בדיני טהרת המשפחה, שקוימה במשך השנים גם בתנאים קשים,⁴¹ ונשמרת לעתים גם בידי נשים שעברו תהליכי חילון. והנה דווקא בארץ נחשפו העולים למציאות חילונית, ואכזבתם הייתה רבה. הרב די'עי עמל ללא הרף להסביר את משמעות המקווה ואת אכזבת העולים מהיעדרו.

וכל יום באים עולים ומתפלאים בצדק, הייתכן בחוץ לארץ בכל ישוב קטן הייתה מקווה, וכאן בארץ ישראל, לא תהייה אפילו מקווה טהרה שזה יסוד ועיקר? [...] במקום נמצאים משפחות עולים חדשים רובם ככולם דתיים, הצועקים חמס כאשר נשלל מהם לקיים כל אפשרות של טהרת המשפחה.⁴²

בשלב הראשון הפנה הרב למשרד הדתות את דרישת העולים למקווה והדגיש את מרכזיות המקווה עבור העולים ואת פליאתם מהיעדרו. הדרישה הנחרצת של התושבים להקמת מקווה ללא דיחוי לזותה בנימוקים דתיים: 'אנו שומרים בכל תוקף בעניין טהרת המשפחה למרות השטן העומד לנגדנו עיננו פקוחות בהשגחה שאין לנו מקווה במקום'.⁴³

משרד הדתות הפנה את נשות חצור בתחילה למקווה בראש פינה ואחרי כן למקווה בצפת. ההסדר עם המקווה בראש פינה עבד לא טוב בשל חוסר תזמון בין שעות הטבילה המקובלות לשעות התחבורה למקום. הנשים נאלצו לכתת את רגליהן בדרך לא דרך, שכן לא הייתה דרך מחברת בין שני היישובים, ובחורף הן הלכו בגשם ובבוץ. משלא עבד ההסדר עם המקווה בראש פינה ארגן משרד הדתות הסעות לצפת, אולם הפתרון היה לא נוח: נשים רבות דיווחו על הקשיים שהיו כרוכים בעזיבת הבית לשעות ארוכות, על התלות בהסעות שלא תמיד פעלו ועל חזרה בחשכה, לעתים אגב מפגש עם זרים, שאיימו על ביטחונן האישי.

41 הרב אהרון זכאי, טהרת המשפחה, אוצרות ההלכה, ירושלים תש"ן, עמ' 25.

42 הרב אדרעי אל משרד הדתות, 2.3.1955, א"מ, גל-6309/10.

43 הרב די'עי אל משרד הדתות, 18.1.1954, שם.

במארס 1955, כשנתיים לאחר הגעת מתיישבי חצור למקום, פנה הרב למרכז הארצי למען טהרת המשפחה בירושלים (להלן המרכז).⁴⁴ המרכז הסכים לממן ארבעים אחוזים מעלות הקמת המקווה אם יממן משרד העבודה את שישים האחוזים הנותרים, והבטיח: 'אם תשובת משרד העבודה תהא חיובית ומעשית אז אתם יכולים להיות בטוחים כי בתוך זמן קצר יהיה לכם מקווה'.⁴⁵ אולם הפתרון לא עלה יפה מכיוון שהמרכז היה מעוניין לבנות בעצמו את המקווה כדי להזיל עלויות, ודרש להנציח את התורמים בשלט במקום. בשל סירוב משרד העבודה להסכם הודיע המרכז כי מאמציו המוגבלים יפנו ליישובים אחרים, וכך הוחמצה הזדמנות נוספת לפתרון. לא זו בלבד שאגף השיכון עיכב את הקמת המקווה אלא שהוא אף מנע ניסיון לבנות אותו על ידי גוף אחר.

בשלב השני, משלא הביאה ההשתדלות להקמת המקווה, ניצל הרב דיעי את היריבות הפוליטית בין מפלגת מפא"י, המפלגה השלטת, למפלגת הפועל המזרחי. באוקטובר 1955, ערב הבחירות לכנסת השלישית, כתב הרב למשרד הדתות:

חיסרון המקווה גרם רוח רעה במקום. התושבים כולם מתרגזים ומתמרמרים על משרד הדתות ועל הפועל המזרחי גם יחד – והצליחה כעת ההסתדרות (מפא"י) לשכנע התושבים ולארגן אותם נגד הדתיים [...] ומשרד הדתות? – איזה פעולה טובה לדת עשה לכם? צעקותיכם המרה בעניין המקווה לא עזר לכם כלום ולא פנה אליכם זה שלוש שנים.⁴⁶

הוא מפרט עוד דוגמאות לתמיכת מפא"י בענייני הדת בחצור, לעומת כישלון משרד הדתות, כמו הקמת בית הכנסת לעדת הפרסים, הבאת ספרי תורה לעולים החדשים שהגיעו לאחרונה והבטחה לסיוע בהקמת המקווה. הרב סיים את דבריו במילים האלה:

ולכן אני מודה שהתושבים הם צודקים ממני – שההסתדרות היא באה עליהם בהבטחות טובות וגם בכסף ובעבודה – ואני! במה אני בא עליהם? רק בתוהו ובוהו שום דבר לא עשינו. אי לזאת החלטתי הסופית היא להתפטר מתפקידי ומוכרח לעזוב את המקום ולהשאיר אותו להסתדרות.⁴⁷

הרב השכיל לנצל את חילוקי הדעות בין המפלגות השליטות כדי לשפר את עמדת המיקוח שלו. הוא השתמש בכוח הפוליטי של תושבי חצור בהאשימו את משרד הדתות בכך שעוד אין מקווה בחצור. במכתב תיאר הרב את אכזבת התושבים מהפועל המזרחי שכמפלגה דתית לא הצליחה לסייע להם בהקמת המקווה, כמצופה ממנה.

האיום והפנייה גרמו למשרד הדתות לגלות עניין בנעשה בחצור. המפלגה הדתית נרתמה למאבק והחלה לשגר מכתבים תכופים לאגף השיכון כדי לזרז את הקמת המקווה.

44 ארגון לחיזוק נושא טהרת המשפחה שהוקם בשנת 1942.

45 המרכז אל הוועד המקומי, 29.3.1955, א"מ, ג-2315/22.

46 הרב דיעי למשרד הדתות, 17.10.1955, שם, גל-6309/10. כל ההדגשות במאמר הן שלי.

47 שם.

באגף השיכון לא התרגשו והשיבו בציניות: 'מבינים אנו את חשיבות העניין של הקמת מקווה במקום [...] והננו מצטערים להודיעך כי אין באפשרותנו להוציא קבלן להקמת מבנה בשטח מרוחק זה, ללא התייקרות ניכרת בהקמה'.⁴⁸ מוסדות המדינה שלחו את תושבי חצור לפריפריה, ושם הם נאלצו לשלם את מחיר המרחק מהמרכז.

אנשי משרד הדתות זימנו את הרב די'עי לפגישה דחופה בירושלים, ובה הוצע לו – כך אפשר להבין בדיעבד – לארגן את התושבים בהפגנה מול אגף השיכון. בעקבות הפגישה דיווח הרב: 'בקשר למקווה, נתנו לי עצה בירושלים להחתים את תושבי המקום ולשלוח לאגף השיכון, כפי שיחתנו במשרד הדתות, בעזרת השם הנני מוכן'.⁴⁹ אנשי משרד הדתות העבירו את הצעתם בפגישה בעל פה, ולא העלו אותה על הכתב. הדבר יכול להעיד על מערכת יחסים מורכבת ועל התרחשות שנותרה מאחורי הקלעים. הרב ומשרד הדתות נלחמו אז יחד באגף השיכון. למעשה אפשר לזהות בהתנהלות זו את חולשת משרד הדתות, שנמנע מעימות עם אגף השיכון והעדיף להעביר את האחריות לעולים החדשים. כן אפשר לראות שהפן הפוליטי, ולא הפן הדתי, זירז את אנשי משרד הדתות לפעול מול אגף השיכון להקמת המקווה.

הרב החתים את תושבי חצור על עצומה, ובה איום שיעזבו את המקום אם לא יוקם המקווה לאלתר. למרות היעדר מבני ציבור אחרים בחצור, רק בשל העניין הזה איימו התושבים לנטוש את המקום:

אנו החתומים תושבי חצור מאות משפחות לא יכולים לסבול עוד בלי מקווה במקום [...] נבקשכם לבצע הדבר חיש מהר אחרת אנחנו נאלצים לעזוב את המקום מכיוון שזה שלוש שנים ואנחנו סובלים. לא נוכל לשבת בחיבוק ידיים ולסבול דבר זה, המבטלים מאתנו להיות בעלי קדושה, בלי מקווה טהרה.⁵⁰

האיום השפיע על אגף השיכון, והרב די'עי מיהר לבשר למשרד הדתות שהתחילו 'לבנות את המקווה בחצור [...] כי לחצתי מאוד על משרד העבודה ואיימתי עליהם בשם תושבי חצור לעזוב את המקום באם לא יבנו אותו מהר וב"ה שהצלחנו',⁵¹ אולם מימוש ההבטחה, מלבד סימון המקום, עוכב. משכך, פנה שוב משרד הדתות לאגף השיכון וטען שמשרדו העביר את מכסת השתתפותו הכספית בהקמת המקווה ולא ברור מדוע בד בבד עם הקמת המבנים שנועדו לשכן את העולים לא נבנה גם המקווה: 'זה למעלה מחודשיים שהנכם מקימים את המבנים האחרים בחצור ולכל הפחות הייתם צריכים להתחיל להקים את המקווה עם המבנים הראשונים. [...]'. אנה להודיענו מה פשר היחס למבנה דתי חיוני זה?⁵²

48 אגף השיכון אל משרד הדתות, 21.10.1955, א"מ, גל-6309/10.

49 הרב די'עי למשרד הדתות, 23.10.1955, שם.

50 תושבי חצור אל אגף השיכון, 24.10.1955, שם, ג-2315/22.

51 הרב די'עי אל משרד הדתות, 20.11.1955, שם, גל-6309/10.

52 משרד הדתות אל אגף השיכון, 19.12.1955, שם, ג-2315/22.

בו בזמן פנה הרב לאגף השיכון וחזר על איום התושבים לעזוב את המקום: 'התושבים מתמרמרים ורוצים להפגין מול משרדי הממשלה, הם מבקשים להעביר אותם למקום אחר'.⁵³ הרב ניסה להעביר את הרגשת התושבים שמהתלים בהם ובפועל מתייחסים לא רצינות לדרישתם ושאל 'עד מתי?'⁵⁴ ומשעוכבה הקמת המקווה למרות ההבטחות החתים הרב את תושבי חצור על עצומה נוספת; זו הופנתה לאגף השיכון, ובה איום לנקוט טקטיקה חדשה: 'עשרות בנינים נגמרו והבניין הקטן לא הוחל להיגמר. [...] לכן באסיפת רבים החלטנו פה אחד כל הציבור באם עשרה ימים מכתיבת מכתבינו זה לא ימשיכו בעבודת בניין המקווה, נתאסף יחד כל הציבור על יד מנהל העבודה ולא ניתן לפועל לעבוד שום עבודת בניין'.⁵⁵

כרוב ייאוש החליט הרב לפנות לנשיא המדינה ושיתפו בתסכול המתמשך: 'מאות בניינים הוקמו ונגמרו בחצור, אך הבניין הקטן הזה טרם נגמר'.⁵⁶ נשיא המדינה הפנה את הרב למשרד הדתות, האמון על נושאים אלה.

רק באוקטובר 1956, כמעט ארבע שנים לאחר המעבר לשיכוני חצור וכחודשיים לאחר שינוי מעמדה של חצור למועצה מקומית, הוקם סוף-סוף המקווה. הרב דיווח: 'המקווה פועלת, הכשרתי אותה עם קרח ומאותו היום והלאה הטובלים זורמים בעשרות, השמחה השתררה במקום והטומאה הועברה'.⁵⁷

למרות הרצון לסיים את הפרשה הזאת טוב נותרה המציאות עגומה. במבנה שהוקם חסרו מרצפות וגם מרזבים לאגירת מי גשמים, הדלתות הגיעו ללא ידיות וללא אפשרות נעילה, וגם הדוודים שהרכיב הקבלן לא פעלו, והמים לא התחממו. הרב דיווח: 'יום אני מדבר עם הקבלן לגמור והוא מבטיח וכמובן שהוא רק מהתל בנו [...] התושבים מתמרמרים בימים הקרים האלה. ולא יכולתי בשום פנים להרגיע את הקהל כי הם צודקים'.⁵⁸

באפריל 1957, כארבע שנים לאחר תחילת המאבק על המקווה, נחתם חוזה בין הרב דייעי לנציג עמידר בחצור בנוגע לטיפול במקום, ונראה כי סוף-סוף נמצא גורם בחצור שיכול לקבל אחריות על הבטחת התפקוד השוטף של המקווה.

בו בזמן נמצאו בחצור מנהיגים דתיים אחרים שמעניין להשוות את פועלם לפועלו של הרב דייעי. כוזה למשל הרב מסעוד ארעי, רבה של חצור ג - שכונה שהוקמה בחלקה הדרומי של המושבה ראש פינה, מול מחנה פילון הסמוך למושב זנגריה (כיום אליפלט).⁵⁹

53 הרב דייעי אל אגף השיכון, 4.1.1956, שם.

54 הנ"ל אל משרד הדתות, 1.2.1956, שם, גל-6309/10.

55 הנ"ל אל אגף השיכון, 7.5.1956, שם, ג-2315/22.

56 הנ"ל לנשיא המדינה, 7.6.1956, שם, נ-17/19.

57 הנ"ל למשרד הדתות, 3.10.1956, שם, גל-6315/8.

58 הרב דייעי אל אגף השיכון, 6.3.1957, שם, ג-4357/11.

59 מתוך תכניות שלא התממשו לאחד את חצור עם ראש פינה. במסמכי ראש פינה שכונה זו מכונה 'הצריפים הפיניים'.

הרב מסעוד אדרעי עלה לארץ ב' 1952 מכפר טוגאנא שבהרי האטלס שבמרוקו, והוא בן 39. בשער העלייה הוצמדו אליו 22 משפחות ממרוקו, והם נשלחו לשיכון חצור ג שבראש פינה.⁶⁰ כשהגיעו למקום סירב הרב לרדת מהמשאית כשגילה שאין שם בית כנסת. רק משאישרו נציגי הסוכנות את הקצאת אחת הדירות לבית כנסת הוא הסכים לרדת מהמשאית עם המשפחות.⁶¹ הרב אדרעי התאונן אף הוא במשרד הדתות כי אין מקווה במקום וכי ההליכה למקווה בזנגריה הכרוכה במפגש עם אנשים זרים בדרך פוגעת בביטחון האישי.⁶² בפנייה לרשויות ניסח אדרעי את מכתביו בלשון דרמטית ומליצית והרבה לתאר את עומק הזעזוע מהמציאות החילונית שנחשפה בפניו בארץ:

עד שבאנו לכאן הנחנו שהדת היא דת של אמת, שהתפילה במקום בית כנסת מצוינים ומקוואות טהרה יש בכל רחוב שתיים ושלוש, וכל מה שצריך לדת על אמת עושים. ובאנו לכאן וראינו שאין אף מילה אחת מן הדברים הללו. אם היינו יודעים שככה יהיה כאן אין אנחנו באים לכאן אף אם יחתכו אותנו ערבים חתיכות חתיכות [...] שאין לנו עזרה מן הדתות.⁶³

משלא נענה משרד הדתות לדרישותיו הוא השווה את החיים במרוקו ל'חיי העולם הבא' ואת המציאות בארץ ישראל - ל'חיי העולם הזה' והצר 'שעזבתי חיי עולם הבא ובאתי לעולם הזה'.⁶⁴ בפועל, בנה הרב סביבו חומה והתבצר בה - והדבר משקף סגנון מנהיגות שונה משל הרב די'עי.

אם כן, מה הייתה הסיבה לאי-הקמת המקווה בחצור אף שבו בזמן הוקמו מבני מגורים רבים? האם מדובר בסדר עדיפויות על רקע מחסור חמור במשאבים, שאפיין את התקופה והביא את השלטון להתמקד בבניית מבני מגורים, וכך נדחקה הקמת המבנה הדתי, שנחשב בעיני הקולטים חיוני פחות? ואולי, לצד השיקולים המעשיים, היה כאן ביטוי למדיניות מכוונת ומודעת כחלק מניסיון של ההנהגה הציונית, שהייתה רובה חילונית, 'להשיל' מהעולים המסורתיים המזרחים את מסורתם הדתית ולדאוג שיעברו תהליכי מודרניזציה ותרבות?

המציאות שתוארה מעידה שהתשובה לשאלה מורכבת. מתוך עדויות הרב די'עי ברור שמפא"י התכוונה לתת מענה לשירותי הדת ביישוב,⁶⁵ כחלק ממדיניות הקליטה, גם אם

60 כששאל הרב היכן נמצאת ראש פינה ענו לו - בין צפת לטבריה. הרב הסכים כי אמר שכדאי לגור במקום שנמצא בין שתי ערי קודש.

61 משפחת אדרעי, הצדיק מראש פינה, פרי הצדיק, ירושלים תשנ"ח.

62 הרב אדרעי לרב אורנשטיין, 29.3.1955, א"מ, גל-6309/10.

63 שם.

64 שם, 8.9.1955.

65 זאב עין גדי ששימש מזכיר מועצת הפועלים עם היות חצור מועצה מקומית, סייע מאוד - לבקשת תושבי חצור - בהבאת ספר תורה לבית הכנסת בחצור. ראו: מיקי עין גדי, נטועים באדמה - שרה זאב עין גדי, הוצאה משפחתית, גן השומרון 2017, עמ' 57.

זו לא הייתה חפה משיקולים פוליטיים. כן ברור שהממסד התאמץ להקים מבני מגורים כדי לשכן את העולים הרבים שהגיעו. על פי סקר שפרסם יהודה בן מאיר,⁶⁶ אחוז העולים הגדול ביותר שנקלט בחצור היה בשנים 1954-1958 – השנים שמאמרי עוסק בהן. רבים מהם הגיעו במבצע מן האג'ייה לכפר, שנשלחו בו עולים, בעיקר מקרב עולי צפון אפריקה, למושבים ולעיירות פיתוח מיד עם הגעתם לארץ. נורית מור יוסף, תושבת חצור שעלתה ארצה ממרוקו, שיתפה אותי בחוויה שחרוטה בזיכרונה מיום ההגעה שלה ושל בני משפחתה לחצור ב־1955. משפחתה נכנסה לבית ללא גג מעל הראש, ופועלים עוד עמלו על סיום הבנייה בשכונה. הזיכרון מעיד על קצב קליטה שלא עמד בלחץ הבנייה,⁶⁷ וסביר כי המחסור במשאבים הוא חלק מההסבר לעיכוב בהקמת המקווה.

נראה כי עם ההסברים אפשר למנות את חוסר ההבנה של הקולטים את תרבותם של תושבי חצור המסורתיים. לפי התפיסה החילונית המודרנית של מפא"י ושל אנשי היישוב הוותיק החילוני, לא יוחסה חשיבות רבה לפרקטיקה דתית זו, ואף ניכר זלזול בה. הרב נאלץ להתמודד עם ממסד שלא הבין כי בעיה אקוטית הטרידה את העולים. עדות לפער ולניכור הדתי התרבותי האמור אפשר למצוא בדבריו של הילל לנדסמן,⁶⁸ איש קיבוץ איילת השחר ששימש ראש המועצה הראשון בחצור במשך עשר שנים. כשנתיים לאחר שהובסה מפלגתו של לנדסמן – כשהיה משוחרר מתפקידו הפוליטי בחצור – בבחירות המקומיות ב־1965 הוא הסביר בריאיון את דעתו על סדר העדיפויות של תושבי חצור – במילים האלה: 'מקווה טהרה חשוב להם יותר מבית נוער, ובתי כנסת חשובים להם יותר ממועדון טכני'.⁶⁹ תפיסה דיכוטומית זו, שמייצגת את הניגוד בין המודרנה למסורת ונוסחה בפי דמות שמייצגת את היישוב הוותיק האשכנזי-חילוני, מעידה על עומק הפער והשבר. בו זממן אפשר לשאול האם ידע הילל לנדסמן שבמקורות היהודיים המסורתיים אחד התנאים לקביעת מגורי תלמיד חכם הוא קיומו של מקווה במקום נוסף על בית כנסת ועשרה בטלנים' (לומדי תורה).⁷⁰ ואכן, עשר שנות שהותו של לנדסמן בחצור לא צמצמו את הפער בינו ובין עולמם המסורתי של תושבי חצור. הרב דיעי היה צריך להתמודד עם הפער הזה. מעורבות אגף השיכון התבטאה בעיקר בהעדפת הבנייה למגורים, כדי לאפשר את קליטתם הפיזית של העולים, ואילו תושבי חצור הביעו סדר עדיפות שונה. הם ניסו למנוע בגופם את המשך הקמת מבני מגורים עד שיובטח להם שיוקם גם מקווה. אנשי מערך הקליטה, ובפרט אנשי אגף השיכון, בעלי הכוח הפוליטי, נעדרו הבנה ורצון לפעולה,

66 יהודה בן מאיר, עיירת הפיתוח חצור: מחקר פסיכולוגי-חברתי-דמוגרפי, מרכז למחקרים וסקרים חברתיים, רחובות 1971.

67 ריאיון עם נורית מור יוסף, 5.8.2019. כל הראיונות הנזכרים במאמר נערכו על ידי אישית.

68 הילל לנדסמן נקרא על ידי מוסדות מפא"י לשמש ראש המועצה הראשון בחצור לאחר שזו הייתה למועצה מקומית בשנת 1956. לנדסמן שימש ראש מועצה עד שנת 1965, שאז חל מהפך פוליטי בחצור.

69 נחום פונדק, 'עולם רחוק מעבר לכביש', דבר, 17.2.1967.

70 מסכת סנהדרין יז.

לעתים עד כדי התעלמות בכוונת מכוון מהצרכים הדתיים. למי שהיה רצון – משרד הדתות והעולים – לא היה מספיק כוח מול אגף השיכון. בנסיבות הללו לא היה די בפעילות ובקימה של תושבי חצור. היעדר הנהגה פוליטית של ממש פגעה ביכולתם לגרום לאגף השיכון בעל הכוח להקים את המקווה. בכך באה לידי ביטוי חולשתם של העולים לעומת הכוחות הלאומיים.

מעניין להשוות את המאבק להקמת המקווה בחצור לתהליכים שהתרחשו באותן שנים ביישובים אחרים. בשיכון העולים גבעת ישורון, הסמוך למושבה הוותיקה בנימינה, התיישבו עולים תימנים בשלהי שנת 1952 והקימו לעצמם מקווה מאולתר. תושבי השיכון שהו כשנתיים בבנימינה ללא מקווה עד שהחליטו להקים בעצמם מקווה. כשנודע הדבר לפקידי המדור לשיכונים באגף הנכסי המדינה הם דרשו לפרק את המבנה לאלתר, ואף איימו בהגשת תלונה במשטרה ובנקיטת צעדים משפטיים נגדם. העולים התפלאו והתאכזבו. הם הצרו על שאגף השיכון, שהיה אמור להקים את המבנה, לא סייע, והדבר אילץ את תושבי השיכון לפעול ביזמתם. כדי למנוע את הרס המקווה הם התנצלו על שעשו זאת ללא אישורים:

מה מאוד נתפלאנו שאתם מתנגדים לזה. היות וזה לטובת כלל השיכון וזה דבר חיוני מאוד. לידיעתכם יש לנו כאן שנתיים וחצי בבנימינה ואנחנו מתלבטים בקשיים קשים מכמה סיבות. שכבודכם לא דואג לסידורי השיכון. בנוגע למקווה כל השיכון השתתף בכסף ובימי עבודה והזמנו בנאי מומחה וביטחנו את הבניין. אנחנו מבקשים סליחה שלא פנינו אליכם בזמנו.⁷¹

מבנה המקווה ניצל. בין שהתערבות המזכיר הכללי של משרד הדתות הביאה לשינוי ההחלטה ובין שהיה זה מכתבם של העולים התימנים. בסופו של דבר השתכנע מנהל מדור השיכונים כי מיותר להרוס מבנה כמעט גמור וביטל את הפנייה שתכנן לערכאות משפטיות ולמשטרה.

מעורבות הרב דיעי בהקמת בית ספר הדתי הראשון בחצור

דוגמה אחרת להשפעת הרב דיעי, מתוקף תפקידו כרב וכדמות פוליטית נמצאת בסיפור הקמת בית הספר הדתי הראשון, על רקע מלחמת הזרמים בחינוך,⁷² שהתקיימה גם בחצור. כאשר הגיעו מפוני מעברת ראש פינה לחצור ביקשו מזכיר מועצת הפועלים ומזכיר הוועד המקומי ביישוב לשמר בחצור את המצב שהיה קיים במעברת ראש פינה ולהפעיל

71 שלום צדוק אל מדור השיכונים, 4.12.1952, א"מ, ג-2312/17.

72 בנושא מלחמת הזרמים בחינוך ראו: צבי צמרת, עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1997; דון-יחיא, משבר ותמורה במדינה החדשה.

בית ספר אחד שישויך לזרם העובדים החילוני. בחצור, כמו בעיירות דומות, הפעיל הממסד לחץ על התושבים לשלוח את ילדיהם לחינוך הממלכתי חילוני ואף הערים קשיים על פתיחת בית ספר דתי במקום.⁷³ הרב דייעי שביקש לשמר את הזהות הדתית המסורתית שאפיינה את רוב תושבי חצור, התנגד לעניין. בשל מחסור במבנים פתח הרב כיתה פיראטית בביתו שלו. עיתוני התקופה דיווחו על 'חכם עזיז שהכניס את התלמידים שלמדו תחת כיפת השמיים לביתו'.⁷⁴ לימים פנה הרב אישית לתושבים וביקש שירשמו את ילדיהם לחינוך הדתי, ואף שידל נער רועה צאן ערבי מטובא (כפר בדואי סמוך לראש פינה) להגיע לבית הספר ביום ביקורו של המפקח מטעם משרד החינוך כדי שמספר התלמידים יאפשר פתיחת בית ספר לפי הַתְקֵן. כאשר התייצב בית הספר הדתי מבחינת מספר התלמידים הלומדים בו מיהר הרב לעדכן את משרד הדתות: 'השתדלותנו הנמרצה והחזקה אשר דחפנו והדפנו במאבק עצום את כל המתנגדים הסובבים אותנו בעניין לימוד וחינוך הילדים שבע"ה ניצחנו ופתחנו בי"ס ממלכתי דתי – כן יזכנו האל להבעיר את רוח הטומאה מן הארץ'.⁷⁵ את הסיפור על שילוב הנער מטובא כדי לאפשר את פתיחת בית הספר הדתי לפי הַתְקֵן סיפרו לי רבים מן התושבים בחצור;⁷⁶ הם ראו בהתנהלות הרב את דרכו האופיינית במציאת פתרונות יצירתיים בתקופה שהגופים המיישבים והממסד זלזלו בזהות המסורתית של המקומיים, ואף התנכרו להם. למרות הקשיים הרבים הצליח הרב בנחישות ובתחבולות להקים בית ספר דתי (זה שירת חלק לא מבוטל באוכלוסייה), ואף זכה ללמד שם את מקצועות ההלכה. פעילות זו מבטאת את יכולותיו לגייס לעזרתו את מפלגת הפועל המזרחי, ואף שבפועל הוא הביא לפתיחת בית הספר הדתי הראשון בחצור, הוא הקפיד לעדכן את המפלגה הדתית שאליה היה משויך, והדבר מעיד על תקשורת טובה בינו ובינם.

מעורבות הרב דייעי בהפעלת מתחם קבר חוני המעגל

חצור הגלילית מזוהה עם קברו של חוני המעגל, המשמש מוקד לעלייה לרגל, בייחוד בהילולה המתקיימת ביום העצמאות.⁷⁷ ראשי המועצה לדורותיהם, אשר ביקשו להטביע חותם במבנה, ביקשו סיוע מהרב בניסוס תקציבים, ונראה כי סמכו על שיקול דעתו ועל קשריו המצוינים עם משרד הדתות.

המקרה של חוני המעגל (פרטיו נתגלו בארכיון) ממחיש את היעילות שאפיינה את פועלו של הרב וגם מציף פערים תרבותיים בין יוצאי צפון אפריקה לנציגי משרד הדתות.

73 [ללא שם מחבר], 'נמשך ציד המכשפות', הַבְּקָר, 30.1.1953.

74 צ"א, 'סיפור של חצור', הַצֶּפֶה, 12.3.1953.

75 הרב דייעי אל משרד הדתות, 18.1.1954, א"מ, גל-6309/10.

76 ריאיון עם חיים חדר, 19.12.2017.

77 יורם בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2005, עמ' 52-53.

בשנותיה הראשונות של המדינה התפתחה בארץ תרבות דתית לאומית שחידשה מסורות של עלייה לרגל למקומות קדושים; אחד מהם היה קברו של חוני המעגל. מי שהיה פעיל מאוד בתכניות אלה היה מנכ"ל משרד הדתות שמואל זנוויל כהנא. תכניותיו לשיפוץ קברו של חוני המעגל השתלבו עם המסורות של קברי צדיקים שהביאו אתם עולי צפון אפריקה לארץ. בעקבות תכניות המשרד לשפץ את מתחם הקבר ב-1961 הוחלט להפסיק את העסקתו של שומר המתחם, שגם למד תורה במקום מאז הגעתו לחצור ב-1953. השומר ביקש להמשיך בתפקיד זה ונימק: 'אני מטפל ואחראי על מערת חוני המעגל זה שמונה שנים מ-1953, גם הכנסתי כסף, תקנתי ושיפצתי את המערה עמלתי וטרחתי בכל כוחי נתתי על זה דמים תרתי משמע'.⁷⁸ בשנים שתחזק את מתחם הקבר הוא נהג לאסוף את הכספים שתרמו המבקרים, ולפי שיקול דעתו תיקן את מערת הקבורה בגרסתה הראשונית ודאג לה. בשל תכניות השיפוץ החלו נציגי משרד הדתות לבקר במתחם וגילו להפתעתם את קופות הצדקה במערה. נציג משרד הדתות דרש לא לשים קופות צדקה במקום ואיים על השומר שאם אלה תמצאנה שוב, הוא יפוטר לאלתר: 'הננו להודיעך שהמערה שייכת למדינת ישראל ואין לשום איש רשות לקחת לעצמו זכויות, לאסוף תרומות מהמבקרים ולתיקונים בה, מבלי לקבל רשות מהממונים מטעם הממשלה, [...] לא היתה לך כל רשות לקחת לעצמך זכויות למקום קדוש זה כשליך'.⁷⁹

בביקור פתע של נציג המשרד⁸⁰ נמצאו קופות הצדקה, למרות דרישתו החד-משמעית לא לשים אותן; הנציג דרש את פיטוריו המידיים של שומר המקום ונימק: 'בגלל רשלנותך ואי התאמתך'.⁸¹ השומר סירב להפסיק את עבודתו כי ראה את עצמו ראוי לה וגם בשל החשיבות הדתית שייחס לתפקיד. לאחר התדיינות משפטית ארוכה ומסועפת, שגם היועץ המשפטי של משרד הדתות היה מעורב בה, התערב הרב דיעי ודרש את ביטול פיטוריו השומר. הרב הסביר שמדובר בעניין תרבותי מקובל בקרב יוצאי צפון אפריקה:

אשר לקופה שאמרת: היא בגלל שידוע שאנשי עדות המזרח כשבאים לבקר מפזרים כסף על הקבר ומזה נגרם לנו צרות ע"י הילדים שמתגנבים ובאים ללקט אותם הכספים. אי לכך הוצע להעמיד קופה למנוע ממנו הצרות האלה [...] והנה עתה קבלנו מכבודו מכתב שעלינו להפסיק מיד את האיש הזה הלומד תורה במקום. אמת אנני ולא אכחד שאני מצטער מאוד שלא הבנתי דברי קודשו איך ולמה להפסיק לימוד תורה במקום קדוש כזה. [...] עד לסידורכם, אנו ממשיכים בהחזקתו שלא לבטל תורה.⁸²

78 שומר אל משרד הדתות, 18.1.1961, א"מ, גל-9431/13.

79 שם, 30.1.1961.

80 על מעורבותו של שמואל כהנא ביזמות לפיתוח מקומות קדושים ראו: דורון בר, 'המקומות הקדושים ליהודים במדינת ישראל: בין מסורת לחידוש', זמנים, 110 (2001), עמ' 92-103.

81 17.7.1962, א"מ, גל-9431/13.

82 שם, 12.3.1967.

הרב קיבל עליו את האחריות ל'א-י-הבנה' בנוגע לקופות הצדקה. גם התנהלות זו מלמדת על היות המנהיג הדתי המקומי גורם מתווך בין העולים לממסד. תיווך זה מתמצה לא ביחסי חליפין או משא ומתן אלא בניסיון שכנוע באמצעות הבהרה של הנורמות התרבותיות-מקומיות כגורם שיש להתחשב בו בעת החלטת החלטות.

מלבד ההתגייסות לטובת השארת השומר, נודע לרב תפקיד מכריע בהפיכת המקום ממערה נטושה למתחם מאורגן שמתאים לקליטת המוני המבקרים, וכך הוא העיד:

מזה חמש שנים ששיפצנו את המקום, ומאז נוהרים למקום אנשים. הקמנו כולל ללומדי תורה. סללנו דרך גישה למערה. העברנו לשם מים ע"י צינורות, יישרנו את האדמה וסקלנו את האבנים מסביב, הרחבנו את השטח, בנינו סככה גדולה וסדרנו שם שולחנות עם ספסלים, שיפצנו אותו מבפנים ומבחוץ עד שנעשה מקום ראוי לשמו, והתחילו לנהור אליו המוני מבקרים.⁸³

לימים דרשה המועצה המקומית, בסיוע הרב די'עי, תקציב לשיפוץ נוסף במקום. הפעם הציע נציג משרד הדתות להשתמש בכספי התרומות שנאספו מקופות הצדקה כחלק מתקציב השיפוץ שדרשה המועצה ממשרד הדתות: 'יש בבנק סכום נאה מתרומות שכדאי לנצלם לשיפוץ המערה'.⁸⁴ הוא אף הציע להקים ועדת ביקורת להשגיח על ההכנסות, ושאהד מחבריה יהיה הרב די'עי; הדבר מעיד על האמון שהוא רחש לרב - תוצאה של שיתופי פעולה בנושאים רבים ומגוונים.

הרב די'עי לנוכח האתגרים הכלכליים-חברתיים בחצור

לצד תפקידו הרשמי של הרב די'עי בתור מנהיג דתי, תושבי חצור זוכרים אותו כדמות שמעורבת גם בנושאי חברה וכלכלה. למעורבותו באפיקים אלו הייתה חשיבות ניכרת על רקע האתגרים שאָתם התמודדו העולים, שנשלחו אל 'ריק כלכלי'⁸⁵ בפריפריה השוממת. בארכיונים נמצא אוסף מכתבים שעוסקים בפרנסת התושבים, ובהם בקשות של הרב למצוא מקורות מחייה לתושבים, ובפרט המלצות על רבנים שנשלחו לעבודות חקלאיות ובקשה לתפקידים הולמים ולשכר ראוי עבורם.⁸⁶

הרב היה משיא זוגות, ולכן נהגו בני זוג רבים להיוועץ בו בענייני זוגיות ומשפחה. מטבע הדברים, קשיים בזוגיות התעצמו בתהליך ההגירה, והעדויות שנמצאו בארכיונים ממחישות זאת. מרגושה בכוכובה עלתה מגאבס שבתוניסיה ב-1955 עם בעלה וחמותה, שהייתה דומיננטית מאוד בחיי בנה. היא וחמותה לא הסתדרו - על רקע הנוהג של בנה

83 שם.

84 שם, מאי 1969.

85 שני בר-און, אורגים קהילה - עובדים באופקים 1955-1981, מאגנס, ירושלים 2013.

86 הרב מסעוד אדרעי, 2.6.1953; הרב משה ביטון, 27.2.1956, א"מ, גל-6309/10.

לתת לאמו בסוף כל חודש את משכורתו, שהקשה על מרגושה לפרנס את ילדיה. באחת הפעמים עזבה האישה את הבית עם שני ילדיה. בטרם עשתה זאת היא נועצה ברב מפני שהרגישה צורך לקבל תמיכה מוסרית, בייחוד משום שעלתה ללא משפחתה. הרב הכיר את המצב, הרגיע אותה, סייע לה בקבלת דירה ועודד אותה. היא העריכה אותו מאוד על שהבין ללבה ואף הצדיק צעד חריג זה, שלא כמצופה מאיש דת. בסופו של דבר התברר שהצעד היה נכון, שכן בעלה עזב את בית אמו ועבר לגור עם אשתו ושני ילדיהם.⁸⁷ מרגושה זוכרת לרב עד היום את תמיכתו בה באותה שעה קשה. אפשר לקשור את הגישה השוויונית-מודרנית ואת ההגנה על זכויות האישה להשפעתו של הרב משה כלפון הכהן, גדול רבני ג'רבה, ששם התעצבה דמותו הדתית של הרב די'עי. הרב כלפון הכהן הרחיב את זכויותיה של האישה וקבע כי אישה שמעוניינת לגור בבית נפרד מספיקה לה אחת משתי טענות: קרובי בעלה מצייקים לה או שהם גורמים לה לריב עם בעלה. כך האישה היא זו שקובעת היכן יתגוררו בני הזוג, ובעלה אינו יכול לכפות עליה היכן לגור.⁸⁸

התמודדות הרב די'עי עם סוגיות פוליטיות

על רקע האוריינטציה הערכית-דתית והאופי המעשי של הרב די'עי, מעניין להשוות את סגנון הנהגתו לזה של מנהיגים אחרים בחצור. שמירת צביון השבת בחצור הייתה חשובה מאוד בעיני הרב די'עי. ההתרחשות הזאת מבטאת את הרצון לגשר, בסובלנות ובמתינות: אלברט בן-זקן, ששימש רכז תרבות בהסתדרות בשנים 1959-1960, סיפר שמכוח תפקידו החליט לקיים מסיבות סלון בלילות שבת, והדבר גרם משבר קואליציוני במועצה.⁸⁹ בן-זקן לא נכנע ללחצים שהפעילו עליו, גם לנדסמן, אשר ביקש ממנו לא לפגוע בסטטוס קוו. עמדתו של בן-זקן הייתה שגם אם מרבית האוכלוסייה בחצור מסורתית דתית, יש לתת מענה לאוכלוסייה לא מבוטלת שאינה שומרת שבת. הרב די'עי הסביר לבן-זקן עד כמה חילול השבת בפומבי פוגע בציבור הדתי, אך לא דרש ממנו בתקיפות לבטל את המסיבות. דווקא פניית הרב גרמה לו לשנות את עמדתו.⁹⁰ לימים הרבה הרב להתעמת עם לנדסמן בכל פעם שהתברר לו כי חוקי העזר המקומיים מופרים בפרהסיה. כשמונה הרב ליושב ראש המועצה הדתית ב-1962 הוא ניצל את תפקידו כרב היישוב וחבר המועצה כדי לפעול בתקיפות לצמצום חילול השבת ביישוב. לנדסמן התייחס לדרישות הרב ואף ציין: 'הישוב שלנו איננו נופל ואולי גם עולה על הרבה ישובים אחרים לגבי שמירת השבת'.⁹¹ מחילופי

87 אורנה ריין, ניהוחות מבית משפחת בוכבוזה, הוצאה גלילית, להבות הבשן 2015, עמ' 25.

88 ירון נעים, 'בין כך ובין כך תאבד בת יפתח? הרב כלפון משה הכהן מנ'רבא ומעמד האישה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, 25 (2017), עמ' 235.

89 מנחם רוטנברג, 'ראש מועצת חצור מפיר חוק העזר המקומי בחילול שבת', הצפנה, 20.3.1964.

90 ריאיון עם אלברט בן זקן, 30.5.2018.

91 תכתובת בין הרב די'עי להילל לנדסמן, 21.2.1965-25.2.1965, ארכיון המועצה הדתית בחצור.

מכתבים אלה עולה תמונה של מאבק ושל ניסיונות להשפיע על המרחב הציבורי ועל חיי הפרהסיה הדתיים של חצור כאשר את היישוב מנהיג ראש מועצה חילוני, שמייצג מפלגה חילונית שלטת.

כל שנות חברותו של הרב דייעי במועצה הוא שימש חבר קואליציה בראשות מפא"י והיה ידוע בקשריו המצוינים עם הילל לנדסמן. היו מי שביקרו את השותפות עם המפלגה השלטת, שנחשבה פטרונית ורחוקה מהמסורת הדתית. החבירה למפא"י מעידה על הצד המעשי באישיותו של הרב דייעי: הוא הבין כי הצטרפות למוקדי הכוח יכולה לסייע להתפתחות חצור, בעיקר על רקע קשייה הכלכליים והחברתיים. יתרה מזאת, הרב דייעי חיפש דרכים לגשר בין העולמות. מפא"י ייצגה בעיניו את החברה הישראלית, והוא האמין שאם תושבי חצור יתנגדו, תיפער תהום שתפגע בקהילה.

הרב דייעי – נציג המפד"ל במועצה המקומית – אפשר את שלטון מפא"י בחצור כל תקופת היותו חבר מועצה. הראיה: בבחירות 1965, שאז הוחלפו נציגי המפד"ל הוותיקים דוגמת הרב באנשי חינוך לא מקומיים שפנו לחיים הפוליטיים, חל מהפך פוליטי בחצור, ולראשונה הוקמה קואליציה חלופית; אז חברה המפד"ל למפלגת חירות להבדיל ממפא"י, ונציג המפד"ל שמואל דנינו שימש לראשונה יושב ראש המועצה. לא כל תושבי חצור אהבו את עיסוקו של הרב בפוליטיקה. היו כאלה שהרגישו מרומים בכך שהם בחרו בקלפי מפלגה דתית, ובפועל קיבלו קואליציה בראשות מפלגה חילונית. אחרים דרשו הפרדה בין התפקיד הרבני לתפקיד הפוליטי בטענה שחברי מפא"י מעלימים עין מכפילות זו תמורת תמיכתו במפא"י.⁹² בחירות 1965 בחצור, שאז החליפו דמויות פוליטיות צעירות את הרב דייעי בתור נציג מפלגת המפד"ל, מעידות על שקיעת ההנהגה המסורתית, שחדלה להיות יעילה פוליטית.⁹³

סיכום ומסקנות

במאמר זה התמקדתי בדמותו ובפועלו של הרב עזיזי דייעי כמנהיג דתי מקומי ובשאלת אופן התיווך שלו בין הממסד הישראלי לתושבי חצור, כעיירת פריפריה טיפוסית, בשנותיה הראשונות.

למנהיג הדתי בתקופת ההגירה נודע תפקיד מפתח בעיצוב חיי העולים אף בהיבטים שחורגים מן הנושא הדתי גרדא: חברתיים, רגשיים, פסיכולוגיים ומורליים. הרב דייעי התמודד בהצלחה בשלב המשבר של העלייה, שאז נטו לערער את האוטונומיה של ההנהגה המסורתית, לשמש בו בזמן בשתי הספרות – הדתית והקהילתית-מוניציפלית.

92 ריאיון עם אביגדור רוסה, 6.2.2018.

93 אורי כהן ונסים לאון, מרכז תנועת חרות והמזרחים 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011, עמ' 18, 127-128.

אפשר לראות בכך גם עדות לחוסר ההשתלבות של העיירה חצור במציאות הישראלית המודרנית ובמבנים השלטוניים שהתעצבו בה. דרך פעולתו מעידה על רצף תרבותי, שכן גם בתוניסיה – ארץ מולדתו – נהגו רבנים לעסוק בהיבטים שונים של חיי הקהילה. ההצלחה היחסית של המנהיג המקומי הדתי בשתי חזיתות – הקהילתית והממסד הדתי לאומי (המזרחי) – נבעה גם מהיותו נטוע בהוויי הדתי בגרסתו המקומית. מחויבות הרב דיעי למסורת הנטועה בשורשי הקהילה התוניסאית הדתית ועיסוקו המתמיד בהקמה וטיפוח מוסדות הדת ברורים, ואולם בנוסחי הפנייה שלו לגורמים בממסד, שהוא שיבץ בהם מליצות מכתבי הקודש היהודיים, ניכר כי הוא עיגן את תביעותיו במסורת ארוכת שנים, שהוא וקהילתו היו נטועים בה. הצלחת הרב לפתור ביעילות בעיות כלכליות-חברתיות של התושבים מעידה על לקח חשוב: המנהיג הדתי המקומי הצליח לאו דווקא בזכות היותו גורם בר-סמך, אלא בעיקר בזכות היותו נטוע עמוק בחיי הקהילה ובהבנה אינטימית של משמעותם בשיח בין המנהיג למונהגים. המובאות שהצגתי, ובהן אופן הפנייה של התושבים לרב דיעי, מאששות את העיקרון שהמסורת הדתית היא משאב פוליטי (במונחי הופקינס). אמנם כוחו בא לו מצד מעמדו הרשמי (רב המקום), אבל הסקירה מדגישה כי את כוחו ינק מהציבור שהאמין בו. אמון זה יורד עמוק לשורשי בתוניסיה.

בעיני הרב דיעי והעולים, המדינה שאליה הם היגרו הייתה מדינתם, והם שבו אל מולדתם. בקרב עולי צפון אפריקה המרכיב הדתי הוא חלק מזהותם הלאומית.⁹⁴ לתפיסה זו משמעות פוליטית: דווקא משום שאמונתם הדתית של אנשי חצור הייתה בשר מבשרה של זהותם הלאומית, הם לא היו מורגלים (תרבותית) בהפרדה בין הספרה הדתית לספרה לאומית, ובעיניהם התביעה לשירותי דת נובעת מהסולידריות הכלל-יהודית הלאומית העמוקה שלהם.⁹⁵ משלא נענתה בקשתם והם חוו קיפוח דתי הם ראו בהתנהלות הממסד הפרת חוזה.⁹⁶ את חוסר ההשלמה, את המתח ואת הסכסוך בין המתישבים לממסד יש להבין על רקע זה.

- 94 על האידיאולוגיה הציונית של גדול רבני תוניס במחצית הראשונה של המאה ה-20, הרב משה כלפון הכהן, ראו: ישראל פליסהואור וחורב בצלאל, 'גאולת האדם, העם והעולם: מנהיגות מקומית והגות בינלאומית של הרב כלפון משה הכהן מג'רבא', דיני ישראל, כט (תשע"ג), עמ' 217-258; על ההוויה הציונית של רבני חצור הגלילית ראו: רבי דויד סויסה, 'מתוק מדבש', הוצאת המשפחה ובסיוע עמותת נר לדוד, חצור הגלילית תשנ"ט, עמ' י. נטיות אלו עומדות על אף הדגש שהושם בשיח האקדמי מראשית המאה ה-21 על הזהות הערבית של המזרחים על חשבון הצד הלאומי בזהות זו, המוצג כתוצר של מניפולציות מצד הממסד ההגמוני-ציוני אשכנזי. ביטוי בולט לכך נמצא בספרו של יהודה שנהב, היהודים-הערבים – לאומיות, דת ואתניות, עם עובד, תל אביב 2002.
- 95 ייתכן שהנטייה לממלכתיות נובעת מהרגשת הסולידריות הכלל-לאומית האופיינית לרבים מהרבנים הספרדים לעומת הרבנים האשכנזים. ראו: מלכה כץ, 'האם היה הרב יעקב מאיר איש המזרחי או אגודת ישראל?': לשאלת עמדתו הפוליטית-דתית של הרב הראשי הספרדי 1921-1939, פעמים, 142-143 (תשע"ה), עמ' 95-124.
- 96 במובן זה הניתוח סותר תאוריות אוניברסליות, כגון זו של פני לואיס (ראו מבוא), שלפיה בשלב הראשון להגירה, בשל הדומיננטיות של הרוב ההגמוני, מהגרים נוטים לקונפורמיות.

מבין שלל הביטויים לכך בולט המאבק על הקמת המקווה המקומי – מוסד דתי מרכזי. נציגי הממסד ראו צורך דחוף בשיכון המוני העולים, בזמן קצר ובעלויות נמוכות; בה בעת הם התנכרו למערכת ההעדפות של המתיישבים, ובכך דהדו את האתוס החילוני שהתגבש בזרם המרכזי של היישוב מראשית המאה ה-20. סקירת המאבק מעידה על רצון התושבים לעצב את המציאות העירונית הדתית לפי ערכיהם.

הפרשה הניצבת במרכז מאמר זה מלמדת שהיכולות והעצמה של המנהיג הדתי המקומי אינן מתבטלות מכוח עצמת הממסד. למרות הקושי האובייקטיבי והיחס המנוכר הצליחו תושבי חצור, בסיוע הרב דיעי, לערער את דפוסי הממשלה 'מלמעלה' ולקדם סדר יום שונה. הסדר 'מלמעלה' (במקרה זה אגף השיכון, ששלט במשאבים ובניתובם) התעלם מחשיבות המסורות הדתיות שהיו נהוגות בקרב העולים, אולם ההתארגנות העיקשת 'מלמטה' הצליחה לשמר אותן. אפשר ללמוד ממקרה זה על היחסים המורכבים בין מרכז לפריפריה; אמנם למרכז יש עצמה פוליטית, כלכלית ותרבותית, אולם יכולתו להכתיב את אורח החיים בפריפריה מוגבלת. הרב דיעי השכיל לבנות ולעצב מוסדות ומערכי כוח מקומיים, ובאמצעותם שמר על יכולת הקהילה לדבוק בתרבותה, למרות הלחצים החיצוניים.

על יסוד ההצלחה, אף שהייתה חלקית, מתבקשת השוואה של המקרה הנדון לדגמי המנהיגות המקומית שרווחו בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת. דגם המנהיג התושב שרווח בשעתו היה של הבוס המקומי: בשיטה זו מנהיג הקהילה הוא עושה דברו של השלטון המרכזי, ובתמורה נהנה מחסות ומיכולת מסוימת לתמרן במשאבי דיור ותעסוקה. הרב דיעי לא השתלב בדגם זה, אף כי היה יכול. על פי המקורות והעדויות כאחד, נמנע הרב מלנצל את כוחו לקידום עניינים צרים. המהלכים הנמרצים שקידם בסוגיית המקווה ובסוגיית החינוך הממלכתי דתי נשענו על אחדות קבוצתית גבוהה. תכונה זו איננה אופיינית למנהיג המקומי. מנגד, הרב לא השתלב בדגם מנהיגות אחר שרווח בשנות השבעים: הדגם הרדיקלי נוסח תנועת הפנתרים השחורים (שביטוי מסוים לו נמצא במהומות ואדי סאליב בסוף שנות החמישים). אין זה מפתיע, שכן הדגם הרדיקלי אינו מושך כלל בעיני מנהיגות דתית שנוטה לשמרנות.⁹⁷

ייחודו של הרב דיעי בולט גם בזירת חצור בימים ההם. מחד גיסא לעומת נציגי מפא"י החילונים – שגם מוצאם מזרחי, שהשתלבו בתרבות השלטת וביקשו להאיץ את תהליך ההתערות במדינה החדשה, אימוץ אורח חיים חילוני וויתור על המסורת דוגמת אלברט

97 בספר **לא נחשלים אלא מנוחשלים** שלמה סבירסקי מביא דיאלוג עם רב מקומי שנשאל לדעתו על מנהיגי הפנתרים השחורים. הרב דוחה בבזו מנהיגים אלו, אשר מייצגים לדעתו 'עולם שלילי', וכנגדם מעלה על נס את דמותו של הרב עובדיה יוסף, 'הגדול בתורה'. ראו: שלמה סבירסקי, **לא נחשלים אלא מנוחשלים**, מחברות מחקר וביקורת, חיפה 1981, עמ' 312. כאמור, ייתכן שהנטייה להתרחק מעימות חריף אופיינית מאוד לרבנים הספרדים, הנוטים לממלכתיות. ראו: כץ, 'האם היה הרב יעקב מאיר איש המזרחי או אגודת ישראל?'.

בן־זקן. ומאיך גיסא לעומת מנהיגים דתיים אחרים בחצור, כגון הרב מסעוד אדרעי, שנטה לגישה דתית רדיקלית: ברוב ייאושו התבצר בעולם הלכה. הרב דיעי דוחה את שני טיפוסים הקצוות – המזרחי החילוני, המשתלב בחברה ונטמע בה; והדתי המתבדל – ומייצג גישה ביניים.⁹⁸ לפנינו אפוא דגם חלופי של מנהיג מתווך שמחפש דרך לגשר בהחלטיות מתונה בין העולם התרבותי של קהילתו לאתוס החברה שהיא – הקהילה – היגרה אליה.

הרב דיעי תואם את הטיפוס המעשי: מצד אחד הוא לא התנגד בשיתיות לממסד; הוא השתלב במערכת ופעל בתוכה ועמה. הרב היה מוערך ומחובר לממסד כחבר המפלגה הדתית לאומית וכמי שנשא בתפקיד רשמי מטעם הרבנות הראשית. בו בזמן הוא טיפח יחסים טובים עם נציגי מפלגת מפא"י ששלטה בחצור, אף שלא השתייך אליה ולא הזדהה עם כל ערכיה. מצד אחר הרב לא תפקד כחוליה שאמורה לשמר את הסדר הקיים: הוא נאבק בממסד ומתח עליו ביקורת כאשר זה התנגש באורח החיים של תושבי חצור. הוא הצליח דווקא מפני שלא הפגין נאמנות מוחלטת – לא למפלגת הציונות הדתית ולא למפא"י. מערכת הקשרים שטווה עם נציגי הממסד רומזת על מורכבות ומעידה על האמון שרחשו כלפיו גם במקרים של חילוקי דעות והשקפות.

סיפור חיי הרב דיעי, מאבקיו, הצלחותיו וכישלונותיו חושף ממד בימי העלייה הגדולה שלא זכה עד עתה לביטוי מספק בכתיבה האקדמית. מחקר המשך על פועלם של מנהיגים מקומיים אחרים ועל דמויות מתווכות נוספות מקרב העולים, שיאפשר מקום לקשת רחבה ומגוונת יותר של נרטיבים אישיים, עשוי להעשיר את תמונת היווצרות הפריפריה הישראלית בשנות החמישים של המאה ה־20 ולעצב זיכרון היסטורי שמורכב מפסיפס מורכב ומלא יותר.

98 על ההבחנה בין טיפוסים מזרחים (מתבדלים, נטמעים ומשתלבים) ראו: יצחק דהן, 'מתבדלים ומשתלבים: אינטלקטואלים מזרחיים בישראל', עיונים בתקומת ישראל, 17 (2007), עמ' 239-265.

